

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 347.122(477)“08/12”(092) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2018.2.04>

Володимир Анатолійович Греченко,

доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСОРОМ П. П. ЦИТОВИЧЕМ (1843–1913) ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Проаналізовано творчий доробок професора Харківського, Київського, Одеського та Петербурзького університетів П. П. Цитовича стосовно деяких аспектів права Київської Русі. Основну увагу приділено його науковим поглядам щодо сімейно-шлюбних відносин і спадкового права в давньоруському законодавстві та порівнянню положень дослідження вченого з думками інших істориків права тих часів.

Ключові слова: історія права, П. П. Цитович, Київська Русь, Руська Правда, сімейно-шлюбні відносини, спадкове право.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Нинішній етап розвитку історії права характеризується підвищенням уваги до юридичної біографістики. Це дає змогу виокремити основні етапи її розвитку, показати внесок того чи іншого вченого у розробку її основних аспектів. Значна кількість учених університетів, що діяли на теренах України у XIX ст., спочатку приділяли головну увагу в своїх наукових розвідках праву доби Київської Русі. Одним із тих, хто займався цією проблематикою, був професор Петро Павлович Цитович, який працював у Харківському, Київському, Одеському та Петербурзькому університетах і висловив чимало непересічних та оригінальних ідей щодо деяких основних інститутів цивільного права давньоруської держави. Його міркування не втратили своєї актуальності і сьогодні, тому їх аналіз має не лише історичне, але й теоретичне значення та потребує поглибленого дослідження.

Стан дослідження проблеми

Нам не вдалося знайти жодної публікації, де б аналізувалися правові погляди П. П. Цитовича. Достатньо окреслюються лише

основні етапи його біографії й дається дуже загальна характеристика (буквально кілька речень) його робіт.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розгляд головних напрямів досліджень П. П. Цитовича в галузі цивільно-правових відносин доби Київської Русі. Ця мета конкретизується в таких завданнях:

- висвітлити міркування П. П. Цитовича щодо сутності сімейно-шлюбних відносин у вказаний період;
- дослідити його погляди щодо основних аспектів спадкового права доби Київської Русі.

Наукова новизна дослідження

Нами вперше досліджено основні аспекти наукових студій професора П. П. Цитовича у сфері цивільного права періоду давньоруської держави, виявлено, що першим джерелом його поглядів були русько-візантійські договори X ст.; здійснено компаративістський аналіз його поглядів із цих питань і думок його сучасників – учених інших університетів, проаналізовано думки П. П. Цитовича щодо заповідального спадкування в добу Давньої Русі.

Виклад основного матеріалу

Оскільки біографія П. П. Цитовича у цілому є відомою, нагадаємо лише її основні віхи. Петро Павлович Цитович народився 19 жовтня 1843 р. (за іншими даними, 1844 р.) в Чернігівській губернії. У 1866 р. він здобув юридичну освіту у Харківському університеті та з урахуванням його навчальних і наукових успіхів був запрошений на кафедру цивільного права як професорський стипендіат [1, с. 78]. У 1870 р. вчений захистив магістерську дисертацію на тему: «Вихідні моменти в історії руського права спадкування» [1, с. 91]. Ця робота [2] була надрукована за рішенням Ради Харківського університету за підписом тодішнього ректора В. Я. Кочетова [3]. Саме її ми надалі будемо неодноразово цитувати й аналізувати, оскільки хоча П. П. Цитович займався головним чином цивілістикою, саме ця його робота є суто історико-правовою. Професор Харківського університету А. М. Стоянов характеризував цю дисертацію на захисті так: «Завершеність обробки, внутрішня стрункість системи, велика кількість і визначеність юридичних ідей за вдалого застосування їх до окремих випадків, уміння володіти науковим методом, який зводить усі окремі випадки в одну мету й органічно прив'язує досить різноманітний, але ретельно перевірений матеріал до головного предмета» [4].

Згодом П. П. Цитовичу було надано закордонне наукове відрадження, що не завадило йому отримати в січні 1871 р. посаду штатного доцента кафедри цивільного права Харківського університету.

Зібраний за цей час матеріал дозволив йому написати та видати монографію «Гроші в галузі цивільного права», за якою він захистив докторську дисертацію (вже після повернення з-за кордону у квітні 1873 р.). За місяць (травень 1873 р.) П. П. Цитович перейшов до Новоросійського університету в Одесі, де спочатку був обраний доцентом, а в жовтні 1873 р. – екстраординарним професором кафедри цивільного права. На нього було покладено завдання викладати курс торговельного й вексельного права, але згодом, після обрання ординарним професором (січень 1874 р.), П. П. Цитович почав став читати курс цивільного права. Із 1880 р. він перебував на службі у Правлячому Сенаті [5, с. 243], у 1881–1883 рр. знову був у науковому відрядженні за кордоном (Німеччина), а в 1884 р. спочатку перейшов до Київського університету ординарним професором кафедри торговельного права, а згодом був переведений на кафедру цивільного права, де також читав лекції з торговельного права. У 1894 р., вчений був призначений членом ради міністра фінансів Російської імперії та переїхав до Санкт-Петербурга, але викладацької роботи не полишив і працював (із вересня 1890 р.) у Петербурзькому університеті на кафедрі торговельного права – спочатку завідувачем, а із серпня 1903 р. – заслуженим професором. У квітні 1911 р. у кар'єрі П. П. Цитовича стався новий поворот – він став сенатором. Тут він узяв участь у розробці Вексельного статуту та низки інших законопроектів. Слід відзначити, що характерними рисами всіх його основних праць було послідовне встановлення зв'язку юридичних норм із станом та особливостями торгового побуту, детальне знання останнього, особливо негативних його боків, стислі, точні й образні, хоча і досить складні для розуміння недосвідченого юриста характеристики цього побуту як у цілому, так і в окремих проявах, але водночас майже повна відсутність загальної та принципової оцінки явищ і різних напрямів у його розвитку. Соціально-політичні погляди П. П. Цитовича були досить консервативними, за що він неодноразово піддавався критиці у прогресивній пресі. Наприклад, заклик жінок до вищої освіти здавався йому лише закликом до розпусти [5, с. 243–244].

П. П. Цитович помер у м. Санкт-Петербург 1 листопада 1913 р. [6, с. 408–409] і був Похований на Нікольському кладовищі [7].

На початку своєї кар'єри вчений визначив, що головним у його дослідженнях було виявлення того, «на якому принципі було побудоване спадкування в найдавнішу епоху» [2, с. 7].

Для пошуку джерел дослідження спадкового права в Давній Русі він звернувся до договорів русичів із візантійцями у X ст. Проаналізувавши їх, вчений дійшов висновку, що ці договори власне для історії руського права спадкування не мають значення і за характером,

і через плутаність настанов, які в них містяться, які не визначають системи й порядку спадкування. За ними не можна вгадати, про яке майно дружини йдеться, а термін «ближники» не має конкретного визначення [2, с. 20–21].

Проте і в ті часи існувала, і сьогодні існує й інша точка зору. Як ми вже писали в одній зі своїх попередніх статей, цивільне право у вказаних договорах – це переважно спадкове право [8]. І. Д. Беляєв (1858 р.) бачив у договорах початок «суто руського закону про спадок», вважаючи, що він «співчуває руському юридичному погляду і багато в чому суттєво не погоджується із законодавствами германськими ...» [9]. Близьку позицію займав О. Б. Лакієр (1848 р.) [10]. Іншої думки дотримувався В. М. Нікольський (1859 р.), який підкреслював, що у розгляді часи «ні у русів, ні в слов'ян спадкового права у тому вигляді, в якому припускає п. Беляєв, бути не могло і не було» [11, с. 219].

В. В. Сокольський (1870 р.) стверджував, що правило віддавання переваги спадкуванню за заповітом перед спадкуванням за законом існувало й активно застосовувалося ще у Х ст. У разі, коли заповіт не знаходили, використовувалося спадкування за законом, і першими спадок мали отримувати «свої», а потім так звані «малі ближачи». Під «своїми» розумілися, очевидно, діти й усі родичі, низхідні за римським правом, або ті з них, що жили із спадкодавцем разом, нероздільно, «одним домом». На підставі цього вчений робить висновок, що стосовно «своїх» тоді спадку могло й не бути, оскільки все, чим володів один член сім'ї, належало й усій сім'ї [12, с. 17].

Дещо інший підхід використовував М. Ф. Владимирський-Буданов (1907 р.). Походження норм спадкового права він пояснював впливом варягів, які змусили слов'ян вступити у воєнні зіткнення із сусідніми державами, що «збурило колишній спокійний рівень звичаєвого права двояким чином: посилило різноманітність у розумінні юридичних норм і змусило узгодити свої вітчизняні норми з чужоземними. Звідси виникли перші прийоми законодавства: договори з іноземцями та рецепція норм іноземних законів [13, с. 89].

К. О. Неволін (1851 р.) пов'язував порядок спадкування із порядком дій месників за Руською Правдою [14, с. 294–295]. В. В. Сокольський, навпаки, вважав, що вірогідність гіпотези К. О. Неволіна нічим не підкріплена [12, с. 18].

А. Г. Станіславський (1855 р.) писав: «Осягаючи у зміст цих статей, ми переконаємося, що учасники договору мали на увазі всебічне забезпечення права власності й намагалися захистити його не лише від викрадення таємного та явного, але також від фальшивки й омані та навіть від випадкових нещасть» [15].

П. П. Цитович висловився і з приводу загальної характеристики майнових відносин доби Київської Русі. Він вважав, що земля в ту

епоху сама по собі не мала ще жодної цінності й отримували її лише як двір. Що стосується рухомості, то вона мала цінність, але її складала предмети, необхідні для землероба, головним чином домашня худоба. При цьому вчений відзначав, що слово «товар» і «дотепер» (XIX ст.) в Україні означав «домашня худоба» [2, с. 30–31].

Чимало уваги в роботі П. П. Цитовича приділено сімейно-шлюбним стосункам. У ті часи особисті стосунки подружжя могли ґрунтуватись або на рабстві однієї сторони (саме дружини), або на владі й підпорядкуванні, або, нарешті, на рівності. Учений вважав, що рівноправні стосунки чоловіка й жінки у сім'ї є можливим, якщо жінку добули не викраденням, не купівлею, а добровільним вступом у шлюб, як у стосунках рівного з рівним [2, с. 101].

На якій з цих підстав був побудований подружній союз на Русі в давні часи, дослідники з XIX ст. не досягли однастайності в поглядах: одні схилилися до визнання лише влади чоловіка, інші бачили в подружніх стосунках сліди рабства дружини. Істотною відмінністю для руського права було те, що рабство дружини зникло вже на початку історії, а влада чоловіка набула більш м'якого характеру, ніж у тогочасних інших культурних народів [13, с. 454]. Проте К. О. Неволін фактично спростовував цю думку, стверджуючи, що відповідальність чоловіка за вбивство своєї дружини в давні часи не могла бути значною, і, можливо, зовсім не існувала [14, с. 78–79].

Колеги П. П. Цитовича особливо ретельно вивчали спадкове право. Сам П. П. Цитович підкреслював, що інститут спадкування за Руською Правдою відрізняється найбільшою стійкістю, найбільшою непіддатливістю усіляким різким змінам з боку законодавчої влади [2, с. 27].

Як відомо, в Руській Правді розрізняються заповіт – «ряд» – і спадкування без заповіту, але за внутрішньою суттю між ними немає істотної відмінності. «Ряд», або, за термінологією договору Олега, «обрядження», є заповідальним розпорядженням. Однак сенс цього розпорядження полягає не у призначенні спадкоємця (на відміну від суті римського тестаменту), а лише в розподілі майна між готовими (законними) спадкоємцями [13, с. 485–486]. П. П. Цитович висловлював думку про те, що незалежно від того, чи був «ряд» чи ні, спадкоємці й у тому, і в іншому випадку будуть тими самими [2, с. 59].

П. П. Цитович вважав, що хоча в Руській Правді немає заповідального спадкування, але посіяно його зерна, подано такі його норми, з яких згодом виросте заповіт як інститут, що не має нічого спільного із сімейними стосунками та зв'язками, й такий, що тримається лише на суб'єктивному свавіллі [2, с. 73].

У роботі вченого висунуто, за його висловом, дві догми щодо спадкування: 1) спадкоємці – діти взагалі, але перевага віддається

чоловікам перед жінками; 2) із жінок за незаміжними сестрами за наявності братів визнано право на частину спадку [2, с. 45]. В. М. Нікольський (1859 р.) вважав, що різниця між заміжними й незаміжними дочками полягала головним чином у тому, що одні вибули, віддалилися від свого дому, рідної сім'ї, а інші ж поки що залишалися у будинку свого батька [11, с. 373].

М. Ф. Владимирський-Буданов розглядав це питання дещо ширше й багатоаспектніше, пов'язуючи все це також і з державною службою: «Нерухоме майно обтяжено службовими обов'язками стосовно державної влади; обов'язки ці (переважно військову службу) жінка особисто виконувати не може. Але в Руській Правді такого мотиву немає: майном, про яке вона взагалі говорить у статтях про спадок, є двір, статок і прибуток (рухомість). Тут має бути присутньою інша причина загальнішого характеру, і цією причиною є первісна сімейна основа права спадку: сім'ю продовжують сини, а не дочки; вийшовши заміж, дочка засновує іншу сім'ю» [13, с. 495].

На думку П. П. Цитовича, спадкування у смердів не є винятком, після смердів спадок тільки тоді йшов князеві, коли у тих узагалі не залишалося дітей – як чоловічої, так і жіночої статі [2, с. 37]. М. Ф. Владимирський-Буданов це заперечував, указуючи, що «якщо все це так, то тоді не було б сенсу окремо говорити про спадок смердів на протилежність боярському й людському». Що ж стосується бояр і боярської дружини, то висновок В. М. Нікольського слід визнати абсолютною хибним: в епоху третьої Руської Правди, тобто у XII–XIII ст., клас цей мав бути визнаний цілком вільним від особистої залежності від князя. Крім того, сама Руська Правда ясно вказує, що порядок спадкування, зображений у ст. 104, є порядком загальним, а не спеціальним, а стаття ця називається саме «... про боярський спадок і про людський», тобто про спадок «людей» – термін, під яким розуміються всі вільні громадяни. Таким чином, безсумнівно, що Руська Правда допускає спадкоємство винятково дітей, але не позбавляє його дочок у стані смердів [13, с. 491].

М. Ф. Рождественський знайшов у Руській Правді відмінність між законнародженими й незаконнародженими, стверджуючи, що спадок можуть отримати лише народжені в законному шлюбі [16]. П. П. Цитович заперечував це, вказуючи, що вперше такий розподіл було зроблено в Уложенні царя Олексія Михайловича, а Руська Правда розрізняє дітей від вільної жінки і дітей від рабині [2, с. 65]. Проте, як нам здається, М. Ф. Рождественський саме це і мав на увазі, ставлячи знак рівності між незаконнародженими й дітьми рабині.

У таких випадках звільненням надавався наділ, що полягав у рухомих речах. Таким був порядок спадкоємства низхідних по загальній нормі – саме порядок успадковування після батька.

П. П. Цитович писав, що від волі матері залежало, чи утримувати від розпаду колишню сім'ю, зв'язуючи її воєдино під своїм авторитетом [2, с. 109]. Те ж саме писав і К. О. Неволін, називаючи таке становище не юридичним, а природним [14, с. 88].

Висновки

Отже, П. П. Цитович був помітною постаттю в юридичній науці другої половини XIX ст. Він зробив істотний внесок у викладання правничих дисциплін у трьох університетах, що діяли на теренах України в ті часи. Його роботи у сфері спадкового права та сімейно-шлюбних відносин доби Київської Русі мають певне значення й сьогодні.

Список бібліографічних посилань: 1. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багаля. Харьков : Печат. дело, 1908. С. 78–91. 2. Цитович П. Исходные моменты в истории русского права наследования. Харьков : Унив. тип., 1870. 169 с. 3. Ректоры университета // Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина : сайт. URL: http://www.univer.kharkov.ua/ru/general/our_university/rectors (дата звернення: 10.10.2018). 4. Сливицкий В. Цитович, Петр Павлович // Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования / под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багаля. Харьков : Печат. дело, 1908. С. 199. 5. Цитович (Петр Павлович) // Энциклопедический словарь. Т. 38 : Пензурный комитет – Человек / под ред. проф. И. Е. Андреевского. СПб. : Тип. Брокгауза и Эфрона, 1903. С. 243–244. 6. Самойленко О. О., Усенко І. Б. Цитович Петро Павлович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10. С. 408–409. 7. Цитович Петр Павлович // Википедия : свобод. энцикл. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Цитович,_Пётр_Павлович (дата звернення: 10.10.2018). 8. Бандурка О. М., Греченко В. А. Дослідження В. В. Сокольським міжнародних договорів Київської Русі X ст. *Верховенство права*. 2017. № 4. С. 5–12. 9. Беляев И. Д. О наследстве без завещания, по древним русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича. М. : Унив. тип., 1858. С. 8, 19. 10. Лакиер А. Б. О вотчинах и поместьях. СПб. : Тип. кн. магазина И. Крашенинникова, 1848. С. 156. 11. Никольский В. О началах наследования в древнейшем русском праве. Историческое рассуждение. М. : Унив. тип., 1859. 412 с. 12. Сокольский В. В. О договорах русских с греками (пробная лекция, читанная в Университете св. Владимира для получения звания приват-доцента кандидатом Сокольским). *Университетские известия*. 1870. № 1. 29 с. 13. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Изд. 5-е. Киев : Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и Ко., 1907. 714 с. 14. Неволин К. История российских гражданских

законов. Т. 3. СПб. : Тип. Император. Акад. Наук, 1851. 520 с. **15.** Станиславский А. Исследование о начале имущественных отношений в древнейших памятниках русского законодательства. Казань : Изд-во книгопродавца Ивана Дубровина, 1855. С. 4. **16.** Рождественский Н. Историческое изложение русского законодательства о наследстве. СПб. : Тип. Н. Греча, 1839. С. 12, 34–35.

Надійшла до редколегії 16.10.2018

Греченко В. А. Исследование профессором П. П. Цитовичем (1843–1913) гражданско-правовых отношений периода Киевской Руси

Проанализирована творческая наработка профессора Харьковского, Киевского, Одесского и Петербургского университетов П. П. Цитовича по поводу некоторых аспектов права Киевской Руси. Основное внимание уделено его научным взглядам касательно семейно-брачных отношений и наследственного права в древнерусском законодательстве и сравнению положений исследования учёного с мнениями других историков права того времени.

Ключевые слова: история права, П. П. Цитович, Киевская Русь, Русская Правда, семейно-брачные отношения, наследственное право.

Grechenko V. A. Research of civil and legal relations of Kievan Rus period made by professor P. P. Tsitovich (1843–1913)

The subject matter of the research is the creative work of the professor of Kharkiv, Kyiv, Odesa and St. Petersburg Universities P. P. Tsitovich related to some aspects of the law of Kievan Rus. The novelty of the work is the fact that this problem in the historical and legal literature has not been studied yet. For the first time, the author of the article has studied the main aspects of scientific research accomplished by professor P. P. Tsitovich in the field of civil law of the period of the Old Russian State. The author of this research has used historical, formal and logical methods.

It has been discovered that the first sources were Russo-Byzantine treaties of the X century, which were the beginning of his research; the author of the article has accomplished a comparative analysis of his points of view on these issues as well as the opinions of his contemporaries – scholars from other Universities; has analyzed his thoughts about testamentary heritage in the Ancient Russia era.

It has been also established that P. P. Tsitovich concluded that the treaties between Rus and Byzantine Empire of the X century are irrelevant for the history of Russian succession law both in nature and through the confusion of the resolutions contained there. He believed that they did not determine the system and procedure of inheritance. This point of view did not coincide with the opinion of most law historians of that time.

P. P. Tsitovich also expressed his opinion about the general characteristics of the property relations of the Kievan Rus era. He believed that the land itself did not have any value in that era and it was only received as a household.

P. P. Tsitovich also expressed his opinion that the equal relations between men and women in the family are possible, in case if a woman was not stolen and was not purchased, but voluntary got married like in the equal to equal relationships.

The scholar's work put forward two dogmas related to inheritance: 1) heirs – are children in general, but the preference is given to men over women; 2) unmarried women have the right to a part of the inheritance if there are brothers.

The works of P. P. Tsitovich in the sphere of succession law and marital relations of the Kievan Rus era have a certain significance at the present time.

Keywords: history of law, P. P. Tsitovich, Kievan Rus, Russkaia Pravda, marital and marital relationships, succession law.

